

Η ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΚΟΔΟΞΙΩΝ ΩΣ ΠΑΡΑΓΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ χριστιανικὴ λατρεία, ὡς ζῶσα ἐμπειρία καὶ βίωσις τῆς πίστεως, ἀφ' ἑνὸς ἐκφράζει τὴν βιβλικὴν καὶ πατερικὴν θεολογίαν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπηρεάζει τὴν διαμόρφωσιν τῶν δογμάτων. Τὰ λειτουργικὰ κείμενα τῆς Ἐκκλησίας καλλιεργοῦν τὴν δογματικὴν εὐαισθησίαν ἐν τοῖς πλαισίοις τῆς λειτουργικῆς θεολογίας, ἥτις διὰ τῶν εὐχῶν τῆς εὐχαριστιακῆς θείας λειτουργίας, διὰ τῆς ποιήσεως τῶν κανόνων τοῦ ὄρθρου καὶ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, δι' ὅλης τῆς ὑμνογραφίας καὶ διὰ πασῶν τῶν λατρευτικῶν μορφῶν ἐκφράζει τὰς ὑπὸ τῶν πιστῶν βιουμένας ἀληθείας τῆς πίστεως καὶ ἀποκρούει τὰς κακοδόξους καὶ αἰρετικὰς ἀντιλήψεις¹.

Ὅθεν ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ B. Botte, ὅτι ἡ διαφορὰ τῆς δογματικῆς ὁμολογίας εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῶν διαφορῶν λειτουργικῶν τύπων καὶ μορφῶν², οὐδόλως εἶναι ἀληθής³. Ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας ἀποδεικνύει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον, μαρτυροῦσα ὅτι εἰς τὴν ἐξέλιξιν καὶ ἀποκρυστάλλωσιν πολλῶν πτυχῶν τῆς λατρείας ἀναμφιβόλως συνετέλεσεν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ

1. Περισσότερα σχετικῶς ἰδὲ ἐν τοῖς ἐξῆς: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεύχος 1, Ἀθῆναι 1975, σ. 328-331. Evangelos Theodorou, *Theologie und Liturgie*, Athen 1984, σ. 10 ἐξ. C. Vagaggini, *Il senso teologico della liturgia*, Roma 1959· γαλλ. *Initiation théologique à la liturgie*, μτφρ. Ph. Rouillard, Bruges-Paris 1959· γερμ. *Theologie der Liturgie*, ἐπιμελεῖα A. Betz, Einsiedeln-Zürich-Köln 1959· ἀγγλ. *The theological dimensions of the liturgy*, Collegeville, Minnesota 1959 (Περαιτέρω ἔχομεν ὑπ' ὄψει τὴν γερμανικὴν ἐκδοσιν). O. Cullmann, *La foi et le culte de l'Église primitive*, Neuchâtel 1963. A. Verheul, *Einführung in die Liturgie. Zur Theologie des Gottesdienstes*, Wien-Freiburg-Basel 1964. H.-J. Schulz, *Die byzantinische Liturgie. Vom Werden ihrer Symbolgestalt*, Freiburg i. Br. 1964, σ. 28 ἐξ.

2. B. Botte, *Rites et familles liturgiques*, ἐν: A. G. Martimort, *L'Église en prière-Introduction à la Liturgie*, Paris-Tournai-Rome-New York 1961, σ. 15. B. Botte, *Riten und liturgische Familien*, ἐν: A. G. Martimort, *Handbuch der Liturgiewissenschaft*, τόμ. 1, Freiburg-Basel-Wien 1963, σ. 16.

3. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Λειτουργικοὶ τύποι*, ἐν «Θρησκευτικῆ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τόμ. 8, Ἀθῆναι 1966, στ. 200.

τὸ αἵτημα τῆς δι' αὐτῆς καταπολεμήσεως τῶν αἱρέσεων καὶ κακοδοξιῶν. Σκοπὸς τῆς παρουσίας εὐσυνόπτου μελέτης εἶναι νὰ παρουσιάσῃ δειγματοληπτικῶς σημεῖα τινά, ἅτινα μαρτυροῦν τὴν ἐνεργοποίησιν τοῦ αἵτήματος αὐτοῦ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

1) Εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐπέδρασε σημαντικῶς ἡ ἀντίδρασις τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τοὺς ὑπερτονίζοντας τὸ πνευματικὸν στοιχείον ὀπαδοῦς τοῦ «Χριστιανικοῦ Γνωστικισμοῦ». Οὗτος ἐπέδωκε νὰ συνδέσῃ μετὰ τῶν χριστιανικῶν παραστάσεων ἰδέας τῶν ἀρχαίων φιλοσοφικῶν συστημάτων καὶ ἀνατολικῶν θρησκειῶν. Ἡ κυρία διδασκαλία των ἦτο, ὅτι πᾶν ὕλικόν εἶναι κακὸν καὶ ὅτι μόνον τὸ σωματικὸν εἶναι ἀγαθόν. Ἡ ἀπόκρουσις τῆς διδασκαλίας ταύτης ὠδήγησεν εἰς τὴν ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ, ἰδίως ἀπὸ τοῦ γ' αἰῶνος, ὀλονὲν καὶ μεγαλυτέραν ἐξαρσιν καὶ προβολὴν τοῦ ὕλικου στοιχείου, τῶν δώρων ἐξ ἄρτου καὶ οἴνου. Οὕτως ἐν τῇ Θεῖᾳ Λειτουργίᾳ διεμορφώθη ἡ Προσκομιδῆ.

Γενικῶς εἶναι ἐκδηλὸς ἐν τοῖς λειτουργικοῖς κειμένοις ἡ κατάφασις τοῦ ὕλικου στοιχείου. Ταῦτα ὀδηγοῦν ἡμᾶς εἰς τὸ νὰ βλέπωμεν μετὰ συμπαθοῦς βλέμματος τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πλασθέντα ὠραῖον ὕλικόν κόσμον καὶ τὰς καλλονὰς τῆς ὕλικῆς κτίσεως, ἥτις παρουσιάζεται διαρκῶς προσωποποιουμένη ἢ μετέχουσα τῆς ἐκ τῶν πνευματικῶν γεγονότων δημιουργουμένης χαρᾶς ἢ λύπης. Ἡ τάσις τῶν χριστιανικῶν λειτουργικῶν κειμένων ἢ καὶ τῆς χριστιανικῆς ζωγραφικῆς πρὸς ἔκφρασιν τῆς χαρᾶς ἐπὶ τοῖς περιγραφομένοις ἢ ἐξεικονιζομένοις θαυμασίοις ἔργοις τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ φύσει ἔχει πολλὰ πρότυπα εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν. Ἐνταῦθα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παραπέμφωμεν εἰς τὸ παράδειγμα τῆς ἐν ταῖς «Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς» περιεχομένης «Κλημεντείου Λειτουργίας», ἡ ὁποία ἐξυμνεῖ τὸν Θεὸν διὰ μακρᾶς περιγραφῆς τῶν ἐν τῇ φύσει (οὐρανοῦ, χοροῦ ἄστρων, φωτός, ὕδατος, πυρός, φυτῶν, ζώων κ.λπ.).

Τὰ ὕλικὰ πράγματα δὲν χρησιμοποιοῦνται μόνον πρὸς τελετουργίαν τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας (ἄρτος, οἶνος) καὶ τῶν ἄλλων μυστηρίων (ὕδωρ, ἔλαιον, μύρα κ.λπ.), ἀλλὰ καὶ πρὸς δραματοποίησιν καὶ αἰσθητοποίησιν πνευματικῶν βιωμάτων ἢ γεγονότων.

Ἐπίσης ἤδη εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς πάλης μετὰ τοῦ Γνωστικισμοῦ ἤρξατο διαμορφούμενον τὸ Χριστιανικὸν Εὐχολόγιον, ὅπερ προβάλλει τὴν κατάφασιν πλείστων ἐκφάνσεων τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ καὶ ἐγκοσμίου βίου.

2) Ἡ ἀντίδρασις τῆς λατρείας ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν φαίνεται καὶ εἰς τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν κατέχει ὁ Χριστὸς ἐν τῇ καθ' ὅλου λειτουργικῇ προσευχῇ. Εἰς τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ἐν ταῖς λειτουργικαῖς προσευχαῖς τῆς Ἐκκλησίας ἐμνημονεύετο ὁ Θεὸς Πατήρ, ὁ Πατήρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ «ἔχομεν τὴν προσαγωγὴν» πρὸς τὸν Πατέρα (Ἐφ. β', 18).

Χαρακτηριστικαὶ εἶναι αἱ ἐκφράσεις τοῦ Ἀπ. Παύλου «Πρῶτον μὲν εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ μου διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπὲρ πάντων ὑμῶν» (Ρωμ. α', 8) καὶ «Μόνῳ σοφῷ Θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας» (Ρωμ. ιστ', 27). Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ εὐχαριστιακὴ ἐκφρασις ἐν τῷ Μαρτυρίῳ τοῦ ἁγ. Πολυκάρπου: «Διὰ τοῦτο καὶ περὶ πάντων σὲ αἰνῶ, σὲ εὐλογῶ, σὲ δοξάζω διὰ τοῦ αἰωνίου καὶ ἐπουρανίου ἀρχιερέως Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀγαπητοῦ σου παιδός» (κεφ. 14). Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὸν Τερτυλλιανὸν εἶναι «Deum colimus per Christum»⁴. Ἡ ἐν ταῖς λειτουργικαῖς προσευχαῖς χρῆσις τῆς ἐκφράσεως «διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ» ὑπεμίνησεν, ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν ἐλύτρωσεν ἡμᾶς ἅπαξ, ἀλλὰ συνεχίζει νὰ μεσιτεύῃ ὑπὲρ ἡμῶν παρὰ τῷ Πατρὶ. Μετὰ τὴν ἐπίγειον ζωὴν Του δὲν ἀπέβαλε τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἀλλ' ὡς ἄνθρωπος εἰσῆλθεν εἰς τὴν δόξαν τοῦ Πατρός. Εἶναι πάντοτε εἰς ἐξ ἡμῶν, ὁ δεδοξασμένος πρωτότοκος τῆς νέας ἀνθρωπότητος, ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Κύριος «σφῆζειν εἰς τὸ παντελὲς δύναται τοὺς προσερχομένους δι' αὐτοῦ τῷ Θεῷ, πάντοτε ζῶν εἰς τὸ ἐντυγχάνειν ὑπὲρ αὐτῶν» (Ἐβρ. ζ', 25). «Ὅταν προσευχώμεθα, δὲν προσευχόμεθα μόνοι, ἀλλ' ἡ προσευχὴ ἡμῶν, εὐρίσκουσα οἰονεὶ ἀπήχησιν εἰς τὴν ἁγίαν Του ψυχὴν, ἔρχεται δι' Αὐτοῦ πρὸς τὸν οὐράνιον Πατέρα ἐνισχυμένη, ἡγιασμένη καὶ ἐξηγενησμένη διὰ τῆς ἰδικῆς Του προσευχῆς.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀγῶνος τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν Ἀρειανῶν, ἐπειδὴ ἡ ἐκφρασις «διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ» ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ εὐκόλως συμφώνως πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτῶν, δι' αὐτὸ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν χρησιμοποιοιμένην δοξολογίαν «Δόξα Πατρὶ δι' Υἱοῦ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι» οἱ Ὀρθόδοξοι ἀντικατέστησαν διὰ τῆς δοξολογίας «Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ Ἀγίῳ Πνεύματι»⁵. Ἐν Αἰγύπτῳ συνεδυσάσθη ἡ παλαιότερα καὶ ἡ νεωτέρα μὸρφή τῆς δοξολογίας: «δόξα τῷ Πατρὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ σὺν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι».

Ἡ διάθεσις πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν αἰρετικῶν κακοδοξιῶν φαίνεται καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐπικλήσεως. Οὕτως ἐν τῇ ἐπικλήσει τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος ἐπισκόπου Θμουέως ἀποτυπῶνται ἡ κατὰ τῆς αἰρέσεως τοῦ Ἀρείου στρεφομένη ἀλεξανδρινὴ θεολογία. Ἐν τῇ ἐπικλήσει ταύτῃ ζητεῖται ἡ ἐπὶ τὸν ἄρτον καὶ οἶνον κάθοδος οὐχὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ: «Ἐπιδημησάτω, Θεὲ τῆς ἀληθείας, ὁ

4. Τερτυλλιανοῦ, *Apologeticum*, κεφ. 21, 28.

5. J. A. Jungmann, *Die Stellung Christi im liturgischen Gebet*², Münster 1962, σ. 154. Τοῦ αὐτοῦ, *Liturgie der christlichen Frühzeit bis auf Gregor den Grossen*, Freiburg (Schweiz) 1967, σ. 177 ἐξ. Hans-Joachim Schulz, *Die byzantinische Liturgie*, σ. 28-29.

ἅγιός Σου Λόγος ἐπὶ τὸν ἄρτον τοῦτον, ἵνα γένηται ὁ ἄρτος σῶμα τοῦ λόγου. καὶ ἐπὶ τὸ ποτήριον τοῦτο, ἵνα γένηται τὸ ποτήριον αἷμα τῆς ἀληθείας»⁶.

Παρομοίαν ἐπικλήσιν ἔχει ὑπ' ὄψει του κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὅστις λέγει χαρακτηριστικῶς: «Ὁφει τοὺς λευτάς φέροντας ἄρτους καὶ ποτήριον οἴνου καὶ τιθέντας ἐπὶ τὴν τράπεζαν· καὶ ὅσον οὐπω ἱκεσίαι καὶ δεήσεις γίνονται, ψιλός ἐστιν ὁ ἄρτος καὶ τὸ ποτήριον· ἐπὶ δὲ ἐπιτελεσθῶσιν αἱ μεγάλαι καὶ θαυμασταὶ εὐχαί, τότε γίνεται ὁ ἄρτος σῶμα· καὶ τὸ ποτήριον, αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Καὶ πάλιν· Ἐλθωμεν ἐπὶ τὴν τελείωσιν τῶν μυστηρίων· οὗτος ὁ ἄρτος καὶ τοῦτο τὸ ποτήριον, ὅσον οὐπω εὐχαὶ καὶ ἱκεσίαι γεγόνασι, ψιλὰ εἰσιν· ἐπὶ δὲ αἱ μεγάλαι εὐχαὶ καὶ ἄγια ἱκεσίαι ἀναπεμφθῶσι, καταβαίνει ὁ Λόγος εἰς τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον, καὶ γίνεται αὐτοῦ σῶμα»⁷.

Καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μνημονεῦει κατέλκυσιν τοῦ Λόγου ἐπὶ τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον. Οὕτω γράφει πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον: «Ἄλλ', ὃ θεοσεβέστατε, μὴ κατόκει καὶ προσεύχεσθαι καὶ πρεσβεῦειν ὑπὲρ ἡμῶν, ὅταν λόγῳ κατέλκῃς τὸν Λόγον, ὅταν ἀναιμάκτῳ τομῇ σῶμα καὶ αἷμα τέμνης δεσποτικόν, φωνὴν ἔχων τὸ ξίφος»⁸.

Χαρακτηριστικὴ ὡσαύτως εἶναι ἡ πορεία τῆς διαμορφώσεως τῆς ἐν τῇ Θείᾳ Λειτουργίᾳ ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἥτις ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐναντίον τῶν Πνευματομάχων στρεφομένης ὀρθοδόξου διδασκαλίας περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος⁹.

Γενικῶς ὁ ἀντιαιρετικὸς ἀγὼν τῆς Ἐκκλησίας συνεβάλετο εἰς τὴν ἀκριβεστέραν θεολογικὴν καὶ δογματικὴν διατύπωσιν τῶν εὐχῶν. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Hammond, πρὶν ἢ φανῇ ὁ ἐκ τῶν αἱρέσεων κίνδυνος, ἡ γλῶσσα τῆς λατρείας περιελάμβανε καὶ οὐχὶ κατὰ πάντα ἀκριβεῖς ἢ σαφεῖς ἐκφράσεις, αἵτινες ἠδύναντο νὰ ἐρμηνευθοῦν συμφῶνως πρὸς τὰς αἱρετικὰς ἀντιλήψεις. Ὅταν ὅμως ἡ Ἐκκλησία ἀνέλαβε τὴν καταπολέμησιν τῶν αἱρέσεων, τότε αἱ ποιμαν-

6. Σεραπίωνος, ἐπισκόπου Θμουέως, *Εὐχὴ προσφόρου*, ἐν J. Quasten, *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima*, Bonn 1935-1937, σ. 62-63.

7. Μ. Ἀθανασίου, *Λόγος εἰς τοὺς βαπτιζομένους*, Migne Ἐ.Π. 26, 1325. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», τόμ. 32, σ. 25-27.

8. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Ἐπιστολὴ ροά*, Migne Ἐ.Π. 37, 280-281. J. Quasten, ἐνθ' ἄνωτ.

9. Πλεονα σχετικῶς ἰδὲ ἐν Hans-Joachim Schulz, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 31-34. J. Betz, *Die Eucharistie in der Zeit der griechischen Väter I/1*, Freiburg 1955, σ. 290 ἐξ. καὶ 334 ἐξ. B. Botte, *L' épiclese dans les liturgies syriennes orientales*, ἐν Sacris Erudiri, Brügge, 6 (1954, 48-72) 56. J. A. Jungmann, *Missarum Solemnitas*, τόμ. 2. Wien-Freiburg-Basel 1962, σ. 238 ἐξ.

τικάι ἀνάγκαι ἐπέβαλλον τὴν ἀποσαφήνισιν ἢ ἀντικατάστασιν τῶν παλαιότερων ἀμφιλόγων ἐκφράσεων διὰ νέων ἀκριβῶν διατυπώσεων¹⁰. Ἐξ ἄλλου αἱ ἀποσχιθεῖσαι τῆς Ὁρθοδοξίας ἐκκλησιαστικάι κοινότητες (νεστοριανικάι, μονοφυσιτικάι, μονοθελητικάι), ἐνέμειναν εἰς τὴν χρῆσιν τῶν παλαιότερων ἀντιοχειανῶν ἢ ἀλεξανδρινῶν λειτουργιῶν, αἵτινες περιεῖχον τὰς ἀμφιλόγους καὶ διαφορουμένας ἐκφράσεις¹¹. Οἴκοθεν νοεῖται, ὅτι αἱ λειτουργίαι αὗται εἶναι ἐξ ἐπόψεως λειτουργικῆς ἐρεύνης πολύτιμοι, διότι ἀνάγουν ἡμᾶς εἰς τὴν παλαιότεραν λειτουργικὴν πράξιν. «Λόγω τῆς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ χωρισμοῦ ἀναπτυχθείσης ἀμοιβαίως ἐχθρότητος μεταξὺ τῶν χωρισθεισῶν καὶ τῶν ἀφ' ὧν ἐχωρίσθησαν ἐκκλησιῶν ἀπεκλείετο πᾶν δάνειον τούτων ἀπ' ἐκείνων καὶ συνεπῶς πᾶν ὅ,τι σήμερον ἔχουν ἀμφοτέραι κοινὸν προέρχεται ἐκ τῶν πρὸ τοῦ χωρισμοῦ των χρόνων»¹².

Ἐπειτα, ἡ ἀνάγκη τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν αἵρετικῶν συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐν τῇ Θ. Λειτουργίᾳ χρῆσιν τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, εἰς τὴν καθιέρωσιν λιτανειῶν «εἰς ἀντιπερισπασμὸν ἄλλων λιτανειῶν γινομένων ὑφ' αἵρετικῶν» καὶ εἰς τὴν παραγωγὴν καὶ χρῆσιν ἐν τῇ λατρείᾳ ὕμνων, οἵτινες εἶναι «ἀριστουργήματα δογματικῆς διατυπώσεως»¹³. Ὁ ὕμνος «Ἄγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς» ἐξ ἀρχῆς ἐχρησιμοποιήθη ὡς ἐν εἶδος ἀγωνιστικοῦ ἄσματος ἐναντίον τῶν Μονοφυσιτῶν καὶ ὡς κριτήριον τῆς ἐναντι αὐτῶν ὀρθῆς πίστεως. Κατὰ τὴν Δ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον οἱ Πατέρες, ἐκφράζοντες τὴν χαρὰν των διὰ τὴν καταδίκην τοῦ Διοσκοροῦ, εἶπον γεγонуῖα τῇ φωνῇ τοὺς λόγους τοῦ Τρισαγίου ὕμνου¹⁴. Αἱ λέξεις «ἰσχυρός» καὶ «ἀθάνατος» ἐξαίρουν τὸ «ἀσυγχύτως καὶ ἀτρέπτως» καὶ τονίζουσι ὅτι ἐν τῇ ὑποστατικῇ ἐνώσει, ἀκόμη καὶ κατὰ τὰ πάθη καὶ τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ, ἡ θεία φύσις διεφύλαξε τὴν «ἰσχὺν» καὶ «ἀθανασίαν» τῆς¹⁵. Διὰ λόγους δογματικῆς εὐαισθησίας ἀπεκρούσθη ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων ἡ εἰς τὸν τρισάγιον ὕμνον προσθήκη τῆς ἐκφράσεως «ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς».

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀναστάσιος (491-518) «ἐνέκρινεν, εἰς τὸν τρισάγιον ὕμνον, πρὸ τῆς κατακλειῖδος «ἐλέησον ἡμᾶς», νὰ προστεθῇ ἡ φράσις «ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς», τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐφευρεῖ ὁ μονοφυσίτης ἐπίσκοπος τῆς Ἀντιοχείας Πέτρος ὁ Γναφεύς, ἔφερε δὲ αὐτὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν Σευῆρος ὁ Μονοφυσίτης. Ὁ τρισάγιος ὕμνος μετὰ τῆς προσθήκης ταύτης

10. P. Hammond, *Liturgies Eastern and Western*, σ. XIX ἐξ.

11. A. Raes, *Introduction in liturgiam orientalem*, Roma 1947, σ. 24.

12. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, Ἀθῆναι 1961, σ. 7.

13. Αὐτόθι, σ. 6-7.

14. Mansi, 6, 936C. *Hans-Joachim Schulz*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 46.

15. J. M. Hanssens, *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus* II-III, *De missa rituum orientalium*, Roma 1930-1932, n. 886, ἰδίως σ. 115.

ἐψάλη πρώτην φοράν Κυριακὴν τινα ἐν τῷ ναῷ τοῦ Μιχαὴλ ἐν τῷ περιβόλῳ τῶν ἀνακτόρων, τὴν δὲ ἐπομένην Κυριακὴν ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ. Ἡ φράσις «ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς» ἦτο δυνατόν νὰ νοηθῆ ὀρθοδόξως, ὅτι, δηλαδή, ἐσήμαινε μετάδοσιν ἰδιωμάτων τῶν δύο τοῦ Χριστοῦ φύσεων, ἕνεκα τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ ἐνώσεως, ἀλλ' ὡς ἐκ τῆς προελεύσεως αὐτῆς ἡ φράσις εἶχε μονοφυσικὸν νόημα, ἀφομοίωσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν θεϊαν, καὶ ἐπομένως θεοπασχητικὸν νόημα, ὅτι, δηλαδή, ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἔπαθεν ἡ θεία φύσις... Μοναχοὶ καὶ λαϊκοὶ ἐξηγέρθησαν κατὰ τῆς θεοπασχητικῆς φράσεως»¹⁶.

Χαρακτηριστικὸς εἶναι καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὀρισθεὶς νὰ ψάλληται ἐν τῷ δευτέρῳ ἀντιφώνῳ τῆς Λειτουργίας ὕμνος «Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ». Ὁ ὕμνος οὗτος, —ὅστις ὑπὸ μὲν τῶν Ὀρθοδόξων ἀπεδόθη εἰς τὸν Ἰουστινιανόν, ὑπὸ δὲ τῶν Μονοφυσιτῶν εἰς τὸν Σευῆρον—¹⁷, ὑπομιμνήσκει πως τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀναμορφωθείσαν καὶ ὑπὸ νέον νόημα ἐπιβληθεῖσαν (διὰ διατάγματος τοῦ ἔτους 533) θεοπασχητικὴν φράσιν «τὸν ἕνα τῆς Τριάδος πεπονθέναι σαρκί» (*unum ex Trinitate passum esse carne*)¹⁸, τοῦθ' ἔπερ ἐγένετο, ἕνα ἢ Δ' Οἰκουμενικῆ Σύνόδος γίνη εὐπρόσδεκτος εἰς τοὺς Μονοφυσίτας¹⁹.

Καὶ ἡ ἀναταραχὴ τῆς Εἰκονομαχίας συνετέλεσεν, ὥστε νὰ δημιουργηθῆ πλῆθος νέων ὕμνων. Ἐκτοπισθέντων ἢ ἀκρωτηριασθέντων τῶν κοντακίων, οἱ κανόνες «ἤδη ἀπὸ τοῦ θ' αἰῶνος ἀπετέλεσαν τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τῶν λειτουργικῶν βιβλίων»²⁰.

Γενικῶς πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν κακοδοξιῶν ἢ πρὸς ἔκφρασιν τῆς ὀρθοδόξου ἀληθείας («τὸ δογματικὸν περιεχόμενον τινῶν ἐκ τῶν ὕμνων παρουσιάζει ἀκριβεστάτην, εὐστοχωτάτην καὶ ἀρκούντως εὐμνημόνευτον διατύπωσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Στίχοι καὶ κῶλα οἶα τά: Τὸ τριλαμπὲς τῆς μιᾶς θεότητος· διπλοῦς τὴν φύσιν ἀλλ' οὐ τὴν ὑπόστασιν· διὸ τέλειον αὐτὸν Θεὸν καὶ τέλειον ἄνθρωπον· μηδαμῶς ὑπομείναντα τροπὴν ἢ φυρμόν ἢ διαίρεσιν, ἀλλ' ἑκατέρας οὐσίας τὴν ιδιότητα σῶσαν φυλάξαντα· ἀνάρχῳ καὶ γεν-

16. Βασιλείου Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθῆναι, σ. 208-209.

17. Ὁ ὕμνος ἐγένετο δεκτὸς ὑπὸ τῶν Μονοφυσιτῶν. V. GrummeI, *L'auteur et la date de composition du tropaire «Ὁ μονογενὴς»*, ἐν *Échos d'Orient*, 22 (1923), σ. 398-418, Hans-Joachim Schulz, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 58.

18. H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 376. Hans-Joachim Schulz, *Liturgie, Tagzeiten und Kirchenjahr des byzantinischen Ritus*, ἐν *Handbuch der Ostkirchenkunde*, ἐκδ. ὑπὸ Endre von Ivánka, Julius Tyciac, Paul Wiertz, Düsseldorf 1971, σ. 339.

19. Βασ. Στεφανίδου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 211.

20. Ἀνδρ. Φυτράκη, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν πόλις κατὰ τὰς κυριωτέρας αὐτῆς φάσεις*, Ἀθῆναι, 1957, σ. 54, 60.

νήσει τε καὶ προόδῳ Πατέρα προσκυνῶ τὸν γεννήσαντα, Υἱὸν δοξάζω τὸν γεννηθέντα, ὑμῶν τὸ συνεκλάμπον Πατρὶ τε καὶ Υἱῷ Πνεῦμα ἅγιον κ.λπ. κ.λπ., ἀποτελοῦν στίχους ἀμιμήτους, εἰς τοὺς ὁποίους διὰ βραχειῶν προτάσεων καὶ εὐρύθμων λέξεων καθίστανται οἰκειᾶ εἰς τὸ χριστιανικὸν πλήρωμα αἱ βαθύτεραι δογματικαὶ ἀλήθειαι, πρὸς πρόσληψιν τῶν ὁποίων θὰ ἐχρειάζετο ἡσκημένος θεολογικὸς νοῦς»²¹.

Εἶτα δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ καταπολέμησις τῶν αἱρέσεων συνεβάλετο εἰς τὴν διαμόρφωσιν πολλῶν πτυχῶν τοῦ ἑορτολογίου. Ἡ καταπολέμησις τῆς πλάνης τοῦ Νεστορίου συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ κτίζονται ναοὶ πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς τὸ νὰ προβληθοῦν αἱ μεγάλαι θεομητορικαὶ ἑορταὶ (Γενεσίου, Εὐαγγελισμοῦ, Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου), ὡς καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς, αἵτινες καθιερώθησαν μεταξὺ 4ου καὶ 6ου αἰῶνος ἐν τῇ ἀτμοσφαιρᾷ τῶν μεγάλων Χριστολογικῶν ἀγώνων τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ²², εἰσαχθεῖσαι βραδύτερον, μετὰ τοὺς χρόνους Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου, καὶ εἰς τὴν Δύσιν.

Ἡ μνήμη τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας (Α΄ Κυριακὴ τῶν Νηστειῶν) καθιερώθη εἰς ἀνάμνησιν τῆς κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην (ἐν ἔτει 843) ἀναστηλώσεως τῶν ἁγίων εἰκόνων, ἧτις ἐσήμαινε τὴν καταδικὴν τῆς εἰκονομαχίας. Ὡς συνάγεται ἐκ τῆς μελέτης τῶν λειτουργικῶν κωδικῶν, κατὰ τὴν Κυριακὴν ταύτην παλαιότερον ἐωρτάζετο καὶ ἡ «μνήμη τῶν ἁγίων προφητῶν Μωϋσέως, Ἀαρῶν καὶ τῶν λοιπῶν (προφητῶν)», τοῦθ' ὕπερ δηλοῦ, ὅτι πρὸ τῆς καθιερώσεως τῆς ἑορτῆς τῆς Ὁρθοδοξίας ἐωρτάζετο ἡ μνήμη τῶν προφητῶν τούτων. Τοῦτο πιστοποιεῖται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ μέχρι τῆς σήμερον κατὰ τὴν Κυριακὴν ταύτην ἀναγιγνωσκόμενη ἀποστολικὴ περικοπὴ καὶ τὸ Ἀλληλουάριον αὐτῆς μνημονεύουν τὸν Μωϋσέα καὶ τὸν Ἀαρῶν²³.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι καὶ τὸ παράδειγμα τῆς ἀποκρούσεως τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ κ.ἀ., ἧτις ὠδήγησεν εἰς τὴν καθιέρωσιν ἐπὶ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου (β' ἡμισυ ἰδ' αἰῶνος) τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ κατὰ τὴν Β΄ Κυριακὴν τῶν νηστειῶν. Ἀντὶ τῆς μνήμης ταύτης τὰ παλαιότερα λειτουργικὰ χειρόγραφα ἀναφέρουν

21. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, *Ἐκλογή ἐκ τῆς ἐλληνικῆς ὀρθοδόξου ἡμνογραφίας*, Ἀθῆναι 1949, σ. οζ'.

22. A. Baumstark, *Liturgie comparée*, Chevetogne 1953, σ. 207-211. H.-J. Schulz, *Marienfeste*, ἐν *Lexikon für Theologie und Kirche*², τόμ. 7, Freiburg im Breisgau 1962, σ. 65-69. J. A. Jungmann, *Liturgie der christlichen Frühzeit bis auf Gregor den Grossen*, σ. 183, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ τρόπου καθιερώσεως τῶν μεγάλων θεομητορικῶν ἑορτῶν.

23. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριψάλτου*, ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 29.

μνήμην εἴτε τῶν ἁγίων τοῦ Μηναίου, εἴτε τῆς μετανοίας τοῦ τελώνου ἢ τοῦ ἁσώτου υἱοῦ, εἴτε τοῦ ἁγ. Πολυκάρπου, ἐπισκόπου Σμύρνης²⁴.

Κατὰ τὸν J. A. Jungmann, μετὰ τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ Ἀρειανισμοῦ συναρτᾶται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, κυρίως ἐν τῇ Ἀνατολῇ, τὸ λειτουργικὸν γεγονός τοῦ περιορισμοῦ τῆς συχνότητος προσελεύσεως εἰς τὴν Θ. Κοινωνίαν. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ ἄλλοι πατέρες, ὁμιλοῦντες περὶ τῆς Θ. Κοινωνίας, τονίζουσαν συνεχῶς τὸ ἐν αὐτῇ «φρικωδέστατον»²⁵ στοιχεῖον, ὁμιλοῦν περὶ «φρικτῶν μυστηρίων»²⁶ καὶ περὶ τῆς «φρικτῆς καὶ φοβερᾶς τραπέζης»²⁷, πρὸς τὴν ὁποίαν δέον νὰ προσέρχεται τις «μετὰ φόβου καὶ τρόμου»²⁸, «μετὰ φρίκης»²⁹ κ.ο.κ. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἐκφράσεως, ὅστις ἐτόνιζε τὸ ἐν τῇ Θ. Κοινωνίᾳ *mysterium tremendum*³⁰ καὶ ἀπεθάρρυνε τὴν ἄνευ καταλλήλου προπαρασκευῆς προσέλευσιν εἰς αὐτήν, κατὰ τὸν J. A. Jungmann, δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τοὺς Χριστολογικοὺς ἀγῶνας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὸ βλέμμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν διδασκάλων ἐστρέφετο πρὸς τὴν καταπολεμουμένην ὑπὸ τῶν αἰρετικῶν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, ἣτις ἔπρεπε νὰ περιφρουρηθῇ διὰ τῆς ἐξάρσεως τοῦ μεγαλείου της. Ὁ Jungmann πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ του ἐπικαλεῖται τὸ ὅτι αἱ περὶ «φόβου» καὶ «φρίκης» ἐκφράσεις ἀπαντῶνται ἔτι περισσότερον καὶ ὀξύτερον ἐκεῖ, ἔνθα ἡ πρὸς τὸν Ἀρειανισμόν ἀντίθεσις εἶναι ὀξυτέρα, ἦτοι παρὰ τοῖς Μονοφυσίταις, οἵτινες ἀποτελοῦν τὸν ἀντίποδα τῶν Ἀρειανῶν³¹.

Ἡ ἄποψις αὕτη τοῦ Jungmann εἶναι ἐνδιαφέρουσα, ἀλλ' οὐδόλως πειστική. Ἡ ἐξέτασις τῶν περιστατικῶν καὶ τῆς πνευματικῆς συναφείας τῆς περὶ Θείας Κοινωνίας διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῶν λοιπῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας πείθει ὅτι ἡ θεότης τοῦ Χριστοῦ ἐξάιρεται ὑπ' αὐτῶν οὐ μόνον διὰ τοῦ τονισμοῦ τοῦ ἐν τῇ Θεῖᾳ Κοινωνίᾳ *mysterium tremendum*, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς προβολῆς τοῦ ἐν αὐτῇ *mysterium fascinosum*. Αἱ περὶ

24. Αὐτόθι, σ. 29-30.

25. Πρβλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς Δημήτριον περὶ κατανύξεως* 1, 6, Migne 'Ε.Π. 47, 402.

26. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Λόγος πρὸς τοὺς ἀπολιμπανομένους τῶν θείων συνάξεων* 4, Migne 'Ε.Π. 49, 369-372.

27. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία β'* εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα 4, Migne 'Ε.Π. 49, 388-392.

28. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Λόγος πανηγυρικὸς εἰς τὴν Γενέθλιον ἡμέραν τοῦ Χριστοῦ* 7, Migne 'Ε.Π. 49, 360 ἐξ.

29. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, *Λόγος πρὸς τοὺς ἀπολιμπανομένους τῶν θείων Συνάξεων* 4, Migne 'Ε.Π. 49, 369-372.

30. Πρβλ. J. Quasten, *Mysterium tremendum. Eucharistische Frömmigkeitsauffassungen des 4. Jahrhunderts: Vom christlichen Mysterium*, Düsseldorf 1951, σ. 66-75.

31. J. A. Jungmann, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 182-184.

«φρικτῆς καὶ φοβερᾶς τραπέζης» ἐκφράσεις ἀποβλέπουν μόνον εἰς τὴν ἀποθάρρυνσιν τῶν ἀναξίως προσερχομένων εἰς τὴν Θ. Κοινωνίαν. Ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολή τάσσεται κατ' ἀρχὴν ὑπὲρ τῆς συχνῆς Θ. Κοινωνίας ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς καθιερώσεως τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων, ἥτις προσκαλεῖ εἰς τὴν μετάληψιν τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ἡμέρας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, κατὰ τὰς ὁποίας δὲν τελεῖται ἡ κανονικὴ Θεία Λειτουργία³².

32. Περισσότερα σχετικῶς ἰδὲ ἐν Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Προηγιασμένων Λειτουργία*, Ὁρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. 10, Ἀθῆναι 1960, στ. 601-602.